

Ks. Stanisław LONGOSZ (Lublin)

ATANAZJAŃSKA TERMINOLOGIA TEOLOGII WCIELEŃIA

Zasadniczą treścią teologii św. Atanazego Aleksandryjskiego (296-373) jest, obok obrony bóstwa Syna Bożego przed arianizmem, nauka o Jego wcieleniu – przyjęciu przez Niego człowieczeństwa dla naszego zbawienia. To jemu zawdzięczamy pierwszy wczesnochrześcijański zachowany¹ traktat *O wcieleniu Słowa*², napisany w młodości ok. 320 roku, jeszcze za diakonatu, przed swym biskupstwem i oficjalną batalią z arianizmem. To jemu również przypisuje się często powtarzaną, sławną sentencję: „Bóg stał się człowiekiem, by człowiek stał się bogiem”³, lub „Słowo nie tylko zstąpiło na człowieka, lecz stało się człowiekiem”⁴. Te i inne jeszcze lapidarniejsze wyrażenia i wypowiedzi, dotyczące przybrania przez Logos natury ludzkiej, uczyniły z Atanazego Aleksandryjskiego pierwszego większego teologa tajemnicy wcielenia, czemu poświęcono już niemałą literaturę objaśniającą nie tylko jego naukę o samym

¹ Wcześniej o wcieleniu specjalny traktat w trzech księgach miał napisać w II wieku Meliton z Sardes (Euseb. IV 26,2): *O wcieleniu Chrystusa przeciw Marcjonowi*, ale dzieło to zaginęło, por. SCh 123, Paris 1966, 226.

² Por. *Oratio de incarnatione Verbi*, PG 25, 96-197; R.W. Thompson: *Athanasius, Contra gentes and De incarnatione*, Oxford 1971 (tekst grecki + przekład angielski); ed. Ch. Kannengiesser: *Athanasie d'Alexandrie, Sur l'Incarnation du Verbe*, SCh 199, Paris 1973, 1-256 (Introduction), 258-469 (nowy krytyczny tekst grecki + przekład francuski); w wersji syryjskiej: CSCO 257, 1-72 (tekst), CSCO 258, 1-54 (przekład); przekład polski: M. Wojciechowski: *Atanazy z Aleksandrii, O Wcieleniu Słowa*, PSP 61, Warszawa 1998, 1-20 (wstęp), 21-76 (przekład). Literatura: P.Th. Camelot, *Introduction*, w: *Athanasie d'Alexandrie, Contre les paiens et Sur l'Incarnation du Verbe*, SCh 18, Paris 1946, 55-103 (*Le traité de l'Incarnation du Verbe*); Ch. Kannengiesser, *Le texte court du De incarnatione athanasien*, RSR 52 (1964) 589-596, 53 (1965) 77-111; tenże, *Les différentes recensions du traité De Incarnatione Verbi de S. Athanase*, „*Studia Patristica*” 7 (1966) 221-229; A. Pettersen, *A Reconsideration of the Date of the Contra gentes – De Incarnatione of Athanasius of Alexandria*, „*Studia Patristica*” 17 (1982) 1030-1040; J. Quasten, *Patrologia*, II, Casale 1969, 27-29; M. Slusser, *Contra gentes and De incarnatione of Athanasius of Alexandria, place and date of composition*, JThS 37 (1986) 114-117.

³ *Parafraza De incarnatione* 54, 3, SCh 199, 458, PSP 61, 73: „Ono bowiem się wcieliło, byśmy zostali ubóstwieni”.

⁴ *Contra Arianos* III 30, PG 26, 388A.

wcieleniu⁵, ale również i jego skutki – zwłaszcza problem zbawienia i ubóstwienia człowieka⁶, a także zarzucaną mu negacją duszy ludzkiej w Chrystusie⁷. Ten Biskup Aleksandryjski ma jednak również niemałe zasługi w wypra-

⁵ Por. X. Le Bachelet, *Athanase Saint* 3, DThC I 2 2169-2171 (Incarnation); J.B. Berchem, *L'Incarnation dans le plan divin d'après saint Athanase*, „Echos d'Orient” 33 (1934) 316-330; L. Bouyer, *L'Incarnation et l'Eglise-corps du Christ dans la théologie Athanase*, Paris 1943; E. Contreras, *Elementos de antropología teológica cristiana en el „De Incarnatione Verbi” de Sant' Atanasio*, „Stromata” 46 (1990) 361-395; D. McCoy-Jerry, *Philosophical influences on the doctrine of the Incarnation in Athanasius and Cyril of Alexandria*, „Encounter” 38 (1977) 362-371; G.D. Dragas, *Enanthroposis or egeneto anthropos. A neglected aspect of Athanasius' Christology*, „Studia Patristica” 16 (1985) 281-294; E. Galbiati, *La dottrina di Sant'Atanasio sull'Incarnazione del Verbo*, w: *Simposio Cristiano*, Milano 1976, 30-41; A. Gaudel, *La théologie du Logos chez Saint Athanase*, RSR 9 (1929) 524-539, 11 (1931) 1-26; A. Van Haarlem, *Incarnatie en verlossing bij Athanasius*, Wageningen 1961; Ch. Kannengiesser, *Le Verbe de Dieu selon Athanase d'Alexandrie*, Paris 1990; J.R. Meyer, *Athanasius' Son of God Theology*, „Recherches de Théologie et de Philosophie Médiévales” 66 (1999) 225-253; Th.V. Morris, *The Metaphysics of God Incarnate*, w: *Trinity, Incarnation and Atonement*, ed. R.J. Feenstra – C. Plantinga, Notre Dame 1989, 110-127; J. Roldanus, *Le Christ et l'homme dans la théologie d'Athanase d'Alexandrie. Étude de la conjonction de sa conception de l'homme avec sa christologie*, Leiden 1977; T.E. Pollard, *Logos and Son in Origen, Arius and Athanasius*, „Studia Patristica” 2 (1957) 282-287; K.E. Skurat, *Die Heilbedeutung der Menschenwerdung Christi nach der Lehre des hl. Athanasius*, „Stimmen der Orthodoxie” 8 (1975) 46-50; 9 (1975) 53-57; K.J. Thorjesen, *The Teaching Function of the Logos: Athanasius, De incarnatione 20-32*, w: *Artanism. Historical and theological reassessments*, ed. R. Gregg, Cambridge Mass. 1985, 213-221; G. Voisin, *La doctrine christologique de S. Athanase*, RHE 1 (1900) 226-248, spec. 230-236; E. Weigl, *Untersuchungen zur Christologie des heiligen Athanasius*, Paderborn 1914.

⁶ Por. J.B. Berchem, *Le rôle du Verbe dans l'oeuvre de la creation et de la sanctification d'après saint Athanase*, „Angelicum” 15 (1938) 201-232, 515-558; K. Bornhaeuser, *Die Vergottungslehre des Athanasius und Johannes Damascenus*, Gütersloh 1903; M. Lot-Borodine, *La déification de l'homme*, Paris 1970; J. Gross, *La divinisation du chrétien d'après les Pères Grecs*, Paris 1938; J. Lebon, *S. Athanase a-t-il employé l'expression „ho kyriakos anthropos”*, RHE 31 (1935) 307-329; J. Pagór, *Skutki wcielenia Jezusa Chrystusa według św. Atanazego Wielkiego*, „Cerkiewny Wiestnik” 1999, nr 4, 3-7; E.C. Saliani, *Restaurazione dell'immagine nella „Oratio de Incarnatione” di s. Atanasio di Alessandria*, „Nicolaus” 2 (1974) 361-367; K. Scurat, *La doctrine de Saint Athanase le Grand sur la divinisation*, trad. J.V. Parasciv, „Mitropolia Olteniei. Craiova” 26 (1974) 938-944; C.R. Strange, *Athanasius on Divinisation*, „Studia Patristica” 16 (1985) 342-346; H. Straeter, *Die Erlösungslehre des hl. Athanasius*, Freiburg 1894; G. Telepneff – J. Thorn, *Transcendence and the notion of theosis in saint Athanasios*, „The Greek Orthodox Theological Review” 32 (1987) 271-277; L. Vicario, *Creazione e restaurazione dell'uomo cc. 1-32 del „De Incarnatione” di S. Atanasio*, „Nicolaus” (1981) 63-127.

⁷ Por. C. Constantinides, *Edidasken ho Megas Athanasios hoti eichen anthropinen psychen ho Christos?*, „Orthodoxia Istanbul” (1954) 286-293, 446-452, (1955) 92-98, (1956) 69-78; P. Galtier, *S. Athanase et l'âme humaine du Christ*, „Gregorianum” 36 (1955) 553-589; Ch. Kannengiesser, *Logos et nous chez Athanase d'Alexandrie*, „Studia Patristica” 11 (1972) 199-202; J. Lebon, *Une ancienne opinion sur la condition du corps du Christ dans la mort*, RHE 23 (1927) 5-43; A. Louth, *Athanasius' understanding of the humanity of Christ*, „Studia Patristica” 16 (1985) 309-318; tenze, *The concept of the soul in Athanasius' Contra gentes – De incarnatione*, „Studia Patristica” 13 (1975) 227-231; I. Ortiz de Urbina, *L'anima umana di Cristo secondo S. Atanasio*, „Orientalia Christiana

cowaniu właściwej terminologii teologii wcielenia. Przy jego objaśnianiu, gdy jeszcze nie było ustalonego w tym względzie słownictwa, używał on wielu i bardzo różnorodnych słów, albo przejmując już wcześniej używane lub tworząc nowe terminy, albo też nadając powszechnie używanym pospolitym wyrazom treść chrystologiczną. Na ten problem zwrócił uwagę przed 30 laty wydawca najnowszego krytycznego tekstu atanażjańskiego traktatu *O wcieleniu Słowa* Ch. Kannengiesser, który we wstępie do niego⁸ obliczył w oparciu o *Lexicon Athanasianum*⁹, że ten Biskup przy objaśnianiu tej prawdy wiary użył w sumie aż 51 różnych czasowników i 18 rzeczowników. Na określenie samego aktu wcielenia, czyli przyjęcia, przez Słowo natury ludzkiej (ciała), użył w tym traktacie aż 18 różnych czasowników, 5 rzeczowników i kilka złożonych określeń¹⁰. Warto tu przypomnieć ich kilkanaście przykładów, by sobie uzmysłwić, jak rozdziło się teologiczne słownictwo wcielenia, co starało się ogólnie przybliżyć już kilku autorów¹¹.

I. CZASOWNIKI

ἀναλαμβάνω – przybrać, przyjąć; w kontekście chrystologicznym – przybrać ciało – σῶμα). W tym bezpośrednim sformułowaniu występuje u Atanazego tylko raz w jego traktacie *O wcieleniu*¹², w nieco zaś zmienionej strukturze (ale z σῶμα) jeszcze dwa razy w innych jego pismach¹³. Pod wpływem Flp 2,7 spotyka-

Periodica” 20 (1954) 27-43; A. Pettersen, *Athanasius and the human body*, Bristol 1990; M. Richard, *Saint Athanase et la psychologie du Christ selon les Ariens*, „Mélanges des Sciences Religieuses” 4 (1947) 5-54.

⁸ Por. *Introduction*, w: Athanase d’Alexandrie, *Sur l’Incarnation du Verbe*, SCh 199, Paris 1973, 85-137.

⁹ Por. G. Müller, *Lexicon Athanasianum*, Berlin 1952.

¹⁰ Por. *Introduction* s. 94.

¹¹ Por. m.in. M. Elze, *Inkarnation I*, w: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, IV, Basel 1976, 368-369; A. Michel, *Incarnation I I*, DThC VIIb, Paris 1923, 1446-1450 (Etymologie); J.L. Oreja, *Terminología patristica de la encarnacion*, „Helmantica” 2 (1951) 129-160; V. Loi, *La latinità cristiana nel De Trinitate di Novaziano*, „Rivista di cultura classica e medievale” 13 (1971) 136-177 (incarnatus).

¹² Por. *De incarnatione* 45, l. SCh 199, 430, PSP 61, 65: „W następstwie tego Boże Słowo przyjęło ciało (ὁ Θεοῦ Λόγος σῶμα ἀνέλαβε) i posłużyło się ludzkim instrumentem”; zob. Kannengiesser, *Introduction* s. 101-102; Müller, *Lexicon Athanasianum* 77.

¹³ Por. *Contra Arianos* II 44, PG 26, 241B: „Pewnym zaś jest, że nasze ciało jest domem Mądrości, które przybrawszy stała się człowiekiem” (τὸ ἡμέτερον σῶμα, ὅπερ ἀναλαβὸν γέγονεν ἀνθρώπος); *Vita Antonii* 74, PG 26, 945C, tłum. Z. Brzostowska (Św. Atanazy, *Żywot świętego Antoniego*, Warszawa 1987) s. 100: „co jest lepsze: twierdzić, że Słowo Boże jest niezmiennie i jako takie przyjęło ciało ludzkie dla zbawienia i dobra ludzi” (ὁ αὐτὸς ὢν, ἐπὶ σωτηρία καὶ εὐεργεσία τῶν ἀνθρώπων ἀνείληψε σῶμα ἀνθρώπινον).

my też u niego formułę: „przybrał postać” (μορφή)¹⁴. Czasownik ten w kontekście chrystologicznym spotykamy również w literaturze pseudoatanazjańskiej¹⁵, a zwłaszcza u arian w formule: „przybrać człowieka”¹⁶.

- ἀντενδύω – przywdziać w zamian; czasownik w ogóle rzadko występujący (wcześniej tylko u Plutarcha), w kontekście chrystologicznym – przywdziać ciało; w pismach Atanazego występuje tylko raz w traktacie *O wcieleniu*¹⁷, nie poświadczają go ani późniejsza literatura pseudoatanazjańska, ani inna patrystyczna, i stanowi atanazjański hapax legomenon.
- γίγνομαι – stawać się, rodzić się, pojawiać się; czasownik pospolity bardzo często używany, w kontekście chrystologicznym pod wpływem J 1,14 – stawać się ciałem lub człowiekiem. Słowo (Bóg) stało się ciałem lub człowiekiem. W traktacie *O wcieleniu* pojawia się zarówno wyrażenie „stać się ciałem” (σῶμα lub σώξις)¹⁸ jak i wyrażenie „stać się człowiekiem (ἄνθρωπος)”¹⁹, które występuje bardzo często w późniejszych pismach atanazjańskich²⁰.

¹⁴ Por. *Contra Arianos* I 38, PG 26, 89: „kiedy stał się człowiekiem i przybrał postać sługi” (ὅτε γέγονεν ἄνθρωπος καὶ τὴν τοῦ δούλου μορφήν ἀνέλαβε); tamże II 50, PG 26, 253A; *Epistola ad Adelphiūm* 4, PG 26, 1077A: (ἐπειδὴ δούλου μορφήν ἀνέλαβεν ὁ ἐν μορφῇ Θεοῦ ὑπάρχων Υἱός).

¹⁵ Por. *Contra Apollinarium* I 15, PG 26, 1121A: „Daremnie zatem arianie mędrkują twierdząc, że Zbawiciel przybrał jedynie samo ciało” (σάρκα μόνην ὑποπιθέμενοι ἀνελιφέναι τὸν Σωτήρα).

¹⁶ Por. m.in. *Contra Arianos* IV 15, PG 26, 4-488C: „Jedni bowiem twierdzą, że człowiek, którego Zbawiciel przybrał, jest Synem” (τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἀνέλαβεν ὁ Σωτήρ); *De synodis* 28, PG 26, 744A: „Jak zaś uczył wszystkie Pisma, a zwłaszcza Apostoł nauczyciel narodów, że Chrystus przybrał człowieka z Maryi Dziewicy, przez którego cierpiał” (ἄνθρωπον ἀνέλαβεν ὁ Χρῆστος ἀπὸ Μαρίας τῆς Παρθένου).

¹⁷ Por. *De incarnatione* 44, 5, Sch 199, 426, PSP 61, 64: „Jeśli jednak spoiła się śmierć z ciałem i jako zjednoczona z nim zapanowała też nad nim, konieczne było, by i życie z ciałem się spoiło, żeby ciało w zamian odziało się życiem” (ἵνα ἀντενδυθῆν τὸ σῶμα τὴν ζωὴν); *Lexicon Athanasianum* 98; Kannengiesser, *Introduction* s. 94; H.G. Liddell – R. Scott, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1966, s. 151; G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1978, s. 151.

¹⁸ Por. np. *De incarnatione* 4, 3, Sch 199, 276, PSP 61, 25: „dla naszego zbawienia pokochał ludzi, stał się człowieczym i ukazał się w ciele” (ἐν ἀνθρωπίνῳ γένεσθαι σῶματι); tamże 8, 3, Sch 199, 290, PSP 61, 29: „nie chciało po prostu być w ciele, ani jedynie się objawić” (ἐν σῶματι γένεσθαι); tamże 41, 6, Sch 199, 414, PSP 61, 61: „Jeśli bowiem bez sensu jest, by było w ciele (ἐν σῶματι αὐτὸν γένεσθαι), bez sensu byłoby i Jego wejście we wszystko”.

¹⁹ Por. *De incarnatione* 44, 2, Sch 199, 424, PSP 61, 64: „Dlatego stał się człowiekiem (γένεον δὲ ἄνθρωπος διὰ τοῦτο) i posłużył się ciałem jako ludzkim instrumentem”; tamże 18, 1, Sch 199, 330, PSP 61, 38: „A skoro stał się człowiekiem (ἄνθρώπου γενομένου), stosowne było, że tak jak o człowieku o Nim mówiono”; tamże 18, 3, Sch 199, 330, PSP 61, 38: „tak gdy stał się człowiekiem (οὗτος ἄνθρωπος γενομένος), a z powodu ciała nie był jako Bóg widziany”.

²⁰ G. Müller w swoim *Lexicon Athanasianum* (227-245) znalazł aż 105 zastosowań tego wyrażenia w samych *Mowach przeciw arianom*; zob. Kannengiesser, *Introduction* s. 98.

Jedno i drugie wyrażenie figuruje także często we wcześniejszej i późniejszej literaturze patrystycznej²¹.

- ἐνανθρωπέω – ucławiezczać się, stać się człowiekiem; w bezpośrednim kontekście chrystologicznym – Słowo (Bóg) stało się człowiekiem dla naszego zbawienia. Czasownik należący do klasycznej terminologii teologii wcielenia, występował już wcześniej u Justyna, w literaturze gnostyckiej, u Orygenesza, Hipolita, Piotra Aleksandryjskiego, Euzebiusza, Cyryla Jerozolimskiego, Metodego z Olimpu i wielu innych²². Św. Atanazy, ku naszemu zdziwieniu, mimo tak długiej wcześniejszej tradycji użył tego czasownika tylko 2 razy w swoim traktacie *O wcieleniu*²³, preferując w innych swoich pismach wyrażenie γίγνομαι ἄνθρωπος. Czasownika tego używali tymczasem chętnie antynicejczycy i arianie nawet w swoich symbolach wiary, których Atanazy przytacza aż 7 w swoim *De synodis*²⁴, a także sam Symbol Nicejski, którego tekst przesyła w liście do cesarza Jowiana²⁵. Występuje on również często w literaturze pseudoatanazjańskiej²⁶, oraz u innych współczesnych (Apolinary, Grzegorz z Nazjanzu, Jan Chryzostom) i późniejszych Ojców Kościoła (Epifaniusz, Teodoret z Cyru, Proklos z Konstantynopola, Maksym Wyznawca²⁷).
- ἐνδύω – przywdziać, przyodziać; w kontekście chrystologicznym – przywdziać ciało (człowieka) przez Słowo (Boga); Atanazy używa tego czasownika w swoich pismach dość często (w *De decretis Nicaenae synodi*, *De sententia Dionysii*, *Contra Arianos I-III*, *Epistola ad Adelphium*)²⁸, a w jednym z miejsc

²¹ Por. Lampe s. 35.

²² Por. Lampe s. 462.

²³ Por. *De incarnatione* 10, 3, SCh 199, 300, PSP 61, 31: „Następnie naznaczono przyczynę, dla której nie kto inny, lecz sam Bóg Słowo miał się wcielić” (αὐτὸν τὸν Θεὸν Λόγον ἐνανθρωπήσαι σημαίνει); tamże 54, 3, SCh 199, 458, PSP 61, 73: „To ono bowiem się wcieliło, żebyśmy zostali ubóstwieni” (Αὐτὸς γὰρ ἐνανθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν); Müller 486; Kannengiesser s. 95.

²⁴ Por. *De synodis* 24, PG 26, 724C: „Wierzymy w... zrodzonego z Dziewicy według Pism, wcielonego (ἐνανθρωπήσαντα), cierpiącego i zmartwychwstałego”; tamże 25, PG 26, 725C: „Który w ostatecznych dniach stał się dla nas człowiekiem” (ἐνανθρώπησαντα); tamże, PG 26, 728B, 729C, 732B, 736B, 745B.

²⁵ Por. *Epistola ad Jovianum* 3, PG 26, 817B: „Który dla nas ludzi i dla naszego zbawienia zstąpił z nieba, przyjął ciało i stał się człowiekiem” (σαρκωθέντα καὶ ἐνανθρώπησαντα).

²⁶ Por. *Contra Apollinarium* 12, PG 26, 1096A: „następnie zstąpił dla naszego zbawienia, przyjął ciało i stał się człowiekiem” (σαρκωθέντα, ἐνανθρώπησαντα); *Contra Arianos* IV 6, PG 26, 476C: „dlatego też stał się człowiekiem” (διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἐνηνθρώπησεν); tamże: 477B, 488C, 501B.

²⁷ Por. Lampe s. 462-463.

²⁸ Por. *De decretis Nicaenae synodi* 10, PG 25, 440D; *De sententia Dionysii* 19, PG 25, 508D: „aby pokazać, że nie Ojciec, lecz Syn przywdział zrodzone, stworzone i uczynione ciało” (ἀλλ' ὁ

traktatu *O wcieleniu* aż 4 razy²⁹. Czyni to przeważnie w oryście i z dopełnieniem – ciało (częściej σώξ niż σώμα, zwłaszcza w *Mowach przeciw arianom*, gdzie na 26 razy jego użycia, 19 razy występuje σώξ, a tylko 6 razy σώμα)³⁰. W używaniu tego czasownika w kontekście chrystologicznym nasz Biskup nie był oryginalny, bo posługiwano się nim już wcześniej (ebionici, Klemens Aleksandryjski, Hipolit) i później (Epifaniusz, Teodoret i inni)³¹.

ἐπιβαίνω – wejść, zejść, wstąpić na coś; czasownik pospolity, użyty w kontekście chrystologicznym oznacza – wejść, wstąpić w ciało (człowieka) przez Słowo (Boga). Św. Atanazy użył tego czasownika w kontekście chrystologicznym zaledwie 4 razy³².

ἔχω – mieć, posiadać; w kontekście chrystologicznym – Słowo (Bóg) ma ludzkie ciało, by przez nie móc umrzeć i odkupić człowieka. Biskup Aleksandryjski użył tego czasownika posiłkowego 7 razy w tym stosunkowo rzadko stosowanym kontekście chrystologicznym³³.

Υἱός, ὁ τὸ γενητὸν καὶ ποιητὸν ἐνδυσάμενος σῶμα); *Contra Arianos* I 43, PG 26, 101A: „Zbawiciel uniżył samego siebie przywdziawszy służebne grzeszne ciało” (ἐνδυσάμενος τὴν δουλοθεϊσάν σαρκά τῆ ἁμαρτία); *Contra Arianos* II 7, PG 26, 161A: „Kiedy został posłany i przywdział nasze ciało” (τὴν ἡμετέραν ἐνεδύσατο σάρκα); *Epistula ad Adelphium* 3, PG 26, 1076B: „ani też, że Słowo jest twórcą całego stworzenia i za nic ma ciało przez siebie przywdziane” (τὴν σάρκα, ἣν ἐνεδυμένους ἦν); tamże 6, 1080C; tamże 9, 1081C: „dlatego przy końcu wieków samo Słowo przywdziało rzecz stworzoną” (τὸ πιστὸν αὐτὸς ἐνεδύσατο); Müller 490; Kannengiesser s. 99.

²⁹ Por. *De incarnatione* 44, 6, Sch 199, 4-28, PSP 61, 64: „Dlatego słusznie Zbawca odział się w ciało (ἐνεδύσατο σῶμα ὁ Σωτήρ), żeby ciało z życiem zespolone już nie trwało w śmiertelności jako śmiertelne, ale by jako odziane w nieśmiertelność (ὡς ἐνδυσάμενον τὴν ἀθανασίαν), odład zmartwychwstawszy trwało nieśmiertelne. Raz bowiem odziane (ἐνδυσάμενον) w rozkład nie zmartwychwstałoby, gdyby nie odziało się w życie” (μη ἐνεδύσατο τὴν ζωὴν).

³⁰ Por. np. *Contra Arianos* II 8, PG 26, 164A: ἐνδυσάμενος σῶμα τὸ γενητὸν καὶ ποιητὸν; tamże II 9, PG 26, 165A: ἐνδυσάμενος τὴν ἡμετέραν σάρκα... τὴν ὁμοίαν ἡμῖν ἐνεδύσατο σάρκα.

³¹ Por. Lampe s. 469.

³² Por. *De incarnatione* 43, 4, Sch 199, 422, PSP 61, 63: „przyjmuje sobie za instrument część całości – ciało ludzkie, wchodzi w nie (τὸ ἀνθρώπινον σῶμα, καὶ ἐπιβαίνει τούτῳ), żeby... przynajmniej w owej części go poznał”; tamże 31, 4, Sch 199, 378, PSP 61, 50: „Jaki miał być koniec ciała, do którego raz weszło Słowo” (τοῦ σώματος, ἅπαξ ἐπιβάντος αὐτὸ τοῦ Λόγου); *Contra Arianos* II 76, PG 26, 309A: „Słusznie więc Słowo wchodzić w nasze ciało (ἐπιβαίνων ὁ Λόγος εἰς τὴν ἡμετέραν σάρκα) i czyniąc w nim początek dróg do swego działania”; *De incarnatione* 41, 5, Sch 199, 414, PSP 61, 61: „Jeśli bowiem Boże Słowo jest w świecie, który jest ciałem... cóż jest dziwnego i bezsensownego, jeśli powiadamy, że weszło także w człowieka” (ἐν ἀνθρώπῳ φάμεν αὐτὸν ἐπιβεβηκέναι); zob. Müller 528; Kannengiesser s. 95.

³³ Por. *De incarnatione* 21, 7, Sch 199, 344, PSP 61, 41: „Dlaczego zatem nie powstrzymał śmierci? Ponieważ z tego powodu miał ciało” (διὰ τοῦτον ἔσχε τὸ σῶμα); *Contra Arianos* III 31, PG 26, 389A: „Będąc Bogiem miał własne ciało (Θεὸς ὢν, ἴδιον ἔσχε σῶμα), aby używając tego

- ἰδιοποιόμααι – przywłaszczyć sobie, uczynić swoim i własnym; w kontekście chrystologicznym – Słowo uczyniło własnym ludzkie ciało. Atanazy jako pierwszy użył tego czasownika w kontekście chrystologicznym 5 razy³⁴, potem w analogicznym znaczeniu występuje on również w literaturze pseudoatanazjańskiej³⁵ i u kilku późniejszych Ojców Kościoła³⁶.
- κατασκευάζω – urządzić, zbudować, przygotować sobie; czasownik pospolity użyty w kontekście chrystologicznym – Słowo (Bóg, Zbawiciel) przygotowało sobie w Maryi Dziewicy ciało (mieszkanie, świątynię). U św. Atanazego w tym kontekście występuje 6 razy oznaczając zarówno sam akt wcielenia³⁷ jak i jego skutek – ubóstwienie człowieka³⁸.
- κατέχομαι – zejść, zstąpić z góry; czasownik pospolity użyty w kontekście chrystologicznym – Słowo (Bóg) zstąpiło z nieba. Św. Atanazy użył tego czasownika w tym kontekście 5 razy³⁹.

narzędzia móc stać się dla nas człowiekiem” (γέγονεν ἄνθρωπος δι’ ἡμᾶς); tamże II 55, PG 26, 264: „Jakby mogła nastąpić śmierć, jeśliby nie miał śmiertelnego ciała?” (εἰ μὴ τὸ ἀποθνήσκον ἐσχίξει σῶμα); zob. Müller 596; Kannengiesser s. 99-100.

³⁴ Por. *De incarnatione* 8, 3, SCh 199, 292, PSP 61, 29: „W Dziewicy przygotowało sobie ciało na przybytek i własnym je uczyniło jako instrument” (ναὸν τὸ σῶμα καὶ ἰδιοποιεῖται τοῦτο ὡσπερ ὄργανον); tamże 31, 4, SCh 199, 378, PSP 61, 50: „Jeśli całkiem przyjął dla siebie ciało i słusznym biegiem rzeczy własnym je uczynił (ἔλαβεν ἑαυτῷ σῶμα, καὶ τοῦτο ἰδιοποίησαστο), co miał Pan z nim zrobić”; *Contra Arianos* III 33, PG 26, 393B: „Skoro teraz Słowo stało się człowiekiem i własnym uczyniło to, co należy do ciała” (ἰδιοποιουμένου τὰ τῆς σάρκος); tamże III 38, PG 26, 405B: „aby łaska nie mogła być utracona i ludzie stale ją posiadali, On przywłaszczył sobie jej udzielanie” (διὰ τοῦτο αὐτὸς ἰδιοποιεῖται τὴν δόσιν); *Epistola ad Epictetum* 6, PG 26, 1060B: „Słowo przywłaszczyło sobie właściwości ciała” (καὶ ἰδιοποιεῖτο τὰ τοῦ σώματος); zob. Müller 662; Kannengiesser s. 102-103.

³⁵ Por. Ps-Athanasius, *Contra Arianos* IV 22, PG 26, 500C; *Contra Apollinarium* I 12, PG 26, 1113A: „postać sługi, którą samo Słowo poprzez naturalne urodzenie swoją uczyniło” (αὐτὸς ὁ Λόγος ἰδιοποίησαστο φυσικῇ γεννήσει); tamże X 13, PG 26, 1116B.

³⁶ Por. Lampe s. 664.

³⁷ *De incarnatione* 8, 3, SCh 199, 292, PSP 61, 29: „W Dziewicy przygotował sobie ciało na przybytek” (ἐν τῇ Παρθένῳ κατασκευάζει ἑαυτῷ ναὸν τὸ σῶμα); tamże 31, 4, SCh 199, 378, PSP 61, 50: „[ciało] nie mogło nie umrzeć, skoro było śmiertelne i za wszystkich na śmierć ofiarowane; z tego względu Zbawca je sobie przygotował” (ὁ Σωτὴρ αὐτὸ κατασκευάσεν ἑαυτῷ); zob. Müller 746; Kannengiesser s. 100.

³⁸ Por. *Contra Arianos* I 51, PG 26, 120A: „Pan zatem, który zawsze i z natury jest niezmienny, który kocha sprawiedliwość, a nie toleruje niegodziwości, jest namaszczonej i posłany, aby przybrawszy zmienne ciało trwał w nim i potępił w nim grzech oraz przygotował je wolne do wypełnienia w nim prawa” (ἔλευθέραν δὲ αὐτὴν κατασκευάσσε); tamże I 60, PG 26, 137C: „Przygotowawszy zaś ciało godne Logosu (τὴν δὲ σάρκα δεκτικὴν τοῦ Λόγου κατασκευάσας) sprawił, żebyście więcej nie postępowali według ciała lecz ducha”; tamże III 56, PG 26, 441A; tamże III 58, PG 26, 445A: καὶ ἀθάνατος ἢ σάρξ κατασκευασθῆ.

³⁹ Por. *De incarnatione* 18, 5, SCh 199, 332, PSP 61, 39: „schodząc do nas (κατερχόμενος πρὸς ἡμᾶς) z Dziewicy formuje sobie ciało”; tamże 37, 4, SCh 199, 396, PSP 61, 56: „Musiało bowiem

- οἰκέω – zamieszkać, ulokować się, przebywać; czasownik pospolity, ale nierzadko stosowany w kontekście chrystologicznym, zwłaszcza w teologii antiocheńskiej, na oznaczenie zamieszkania Boga (Logosu) w ludzkim ciele⁴⁰. Atanazy jako przedstawiciel teologii aleksandryjskiej użył tego czasownika w tym kontekście chrystologicznym tylko jeden raz⁴¹, na oznaczenie samego aktu wcielenia, nie określając jednak tutaj zamieszkania Słowa w człowieku w sensie teologii antiocheńskiej. Biskup nasz użył tego czasownika w sensie teologicznym jeszcze trzy razy: na oznaczenie zamieszkania Logosu w ludziach przez łaskę uświęcającą⁴², i dwa razy na oznaczenie obecności Ducha Świętego w chrześcijanach⁴³, w nawiązaniu do myśli św. Pawła (Ef 3,16-17).
- πλάττω – utworzyć, uformować, ukształtować; czasownik pospolity, spotykany kilkakrotnie w Septuagincie (Rdz 2,7; Wj 32, 4; Iz 49, 5; Zach 12, 1), w kontekście chrystologicznym oznacza – Syn Boży (Słowo) uformował sobie ciało w(z) Maryi Dziewicy. Św. Atanazy użył tego czasownika w tym kontekście chrystologicznym kilka razy⁴⁴.

Słowo zstępujące z nieba (ἀπ' οὐρανοῦ κατερχόμενον τὸν Λόγον), z nieba też mieć zapowiedź znaku"; tamże 37, 6, SCh 199, 398, PSP 61, 56: „Dopiero gdy Pan wszystkiego unosząc się jak na obłoku, zstąpił tam w ciele” (τῷ σώματι κατήλθεν ἐκεῖ); *Contra Arianos* III 51, PG 26, 429B: „Słowo ciałem się stało, a Ten, który był Bogiem, zstąpił na ziemię” (Θεὸς ὢν ἐπὶ γῆς κατήλθε); *Epistula ad Maximum* 4, PG 26, 1089B; zob. Kannengiesser s. 103.

⁴⁰ Por. Lampe s. 939.

⁴¹ Por. *De incarnatione* 9, 4, SCh 199, 296, PSP 61, 30: „Gdy przybył do naszej krainy i zamieszkał w jednym z podobnych ciał (καὶ οἰκήσαντος εἰς τῶν ὁμοίων σώμα), ustały odtań wszelkie zasadzki przeciw ludziom ze strony wrogów”; zob. Müller 971; Kannengiesser s. 95-96.

⁴² Por. *Contra Arianos* II 61, PG 26, 276C: „Bóg Stwórca ludzi przez swoje Słowo, które w nich mieszka (διὰ τὸν ἐν αὐτοῖς οἰκοῦντα Λόγον αὐτοῦ).

⁴³ Por. *Contra Arianos* II 74, PG 26, 304B: „staliśmy się świątynią mieszkającego w nas Ducha Świętego” (γενώμεθα ναὸς τοῦ ἐν ἡμῖν οἰκοῦντος ἁγίου Πνεύματος); *Epistula in Serapionem* I 31, PG 26, 601B, ŽMT 2, 105: „wraz z Nimi przychodzi też Duch Święty, który zamieszkuje w nas (ἐν ἡμῖν οἰκήσων) tak samo jak Syn”.

⁴⁴ Por. *De incarnatione* 18, 5, SCh 199, 332, PSP 61, 39: „Dlatego też na początku schodząc do nas, z Dziewicy formuje sobie ciało (ἐκ Παρθένου πλάττει ἑαυτῷ τὸ σῶμα), żeby dostarczyć wszystkim znaczącego dowodu swojej boskości; bo ten, który je uformował (ὅτι ὁ τοῦτο πλάσας αὐτὸς ἐστὶ) jest też Twórcą innych”; *Epistula ad Serapionem* I 31, PG 26, 605A, ŽMT 2, 106: „wraz ze Słowem zstąpił Duch i Słowo w Duchu Świętym utworzyło i ukształtowało ciało dla siebie (ὁ Λόγος ἐν τῷ Πνεύματι ἔπλαττε καὶ ἤμορξεν ἑαυτῷ τὸ σῶμα), aby zjednoczyć z Ojcem i ofiarować mu przez siebie byty stworzone”; *Contra Arianos* II 11, PG 26, 169A; tamże II, 53, PG 26, 260A; *Epistula ad Adelphium* 7, PG 26, 1081B: „najświętsze i prawdziwie godne czci ciało Pana, które przez Gabriela archaniola zostało zapowiedziane, przez Ducha Świętego zostało uformowane” (ὅπο τοῦ ἁγίου Πνεύματος πλασθὲν) zob. Müller 1190; Kannengiesser s. 100-101.

II. RZECZOWNIKI

Obok wyżej wymienionych czasowników, stosowanych w kontekście chrystopologicznym na określenie tajemnicy wcielenia, Atanazy użył również, jak zauważył Ch. Kannengiesser, 5 konkretnych rzeczowników na oznaczenie – nazwanie samego wcielenia, a mianowicie: ἡ ἐνανθρώπησις, ἡ ἐνοσμάτοις, ἡ ἐπίβασις, ἡ ἰδιοποίησις oraz τὸ θαῦμα. Omówimy tu cztery pierwsze:

ἐνανθρώπησις – ucłowieczenie, wczłowieczenie; tej klasycznej dla wcielenia nazwy użył św. Atanazy aż 20 razy, w tym 10 razy w samym traktacie *O wcieleniu* (również w jego tytule) oraz 10 razy w pozostałych swoich pismach. Przez użycie tej właśnie nazwy chciał zapewne nasz Biskup podkreślić, że Logos przyjął całego człowieka, pełną ludzką naturę. W traktacie *O wcieleniu* termin ten występuje w samodzielnie lub w trzech następujących konstrukcjach:

ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου – ucłowieczenie Słowa (3 razy)⁴⁵,

ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου – ucłowieczenie Bożego Słowa (2 razy)⁴⁶,

ἐνανθρώπησις τοῦ Σωτήρος – ucłowieczenie Zbawiciela (3 razy)⁴⁷,

ἐνανθρώπησις – ogólnie ucłowieczenie (2 razy)⁴⁸.

W innych pismach atanazjańskich termin ten występuje już sam, bez powyższych stałych konstrukcji, oznaczając ogólnie

⁴⁵ Por. *De incarnatione* 1, 1, SCh 199, 260, PSP 61, 21: „Opowiedzmy o wcieleniu Słowa” (περὶ τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου διηγησώμεθα); tamże 4, 1, SCh 199, 274, PSP 61, 25: „zamierzając mówić o wcieleniu Słowa (περὶ τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου προθέμενοι λέγειν) opowiadamy teraz o pochodzeniu ludzi”; tamże 54, 2, SCh 199, 453, PSP 61, 73: „przez wcielenie Słowa poznana została powszechna opatrzność” (διὰ τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου ἢ τῶν πάντων ἐγνώσθη πρόνοια).

⁴⁶ Por. *De incarnatione* 10, 5, SCh 199, 300, PSP 61, 31: „Skoro bowiem z winy ludzi śmierć ludzi przemogła, dlatego i odwrotnie poprzez wcielenie Bożego Słowa (διὰ τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου) dokonano się obalenie śmierci”; tamże 33, 2, SCh 199, 382, PSP 61, 51: „Grecy się śmieją wyszydzając niestosowność krzyża i wcielenia Bożego Słowa” (τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου διασύροντες).

⁴⁷ Por. *De incarnatione* 10, 6, SCh 199, 302, PSP 61, 32: „Taka jest oto pierwsza przyczyna wcielenia Zbawcy” (αἷτια δὴ πρώτη τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Σωτήρος); tamże 33, 4, SCh 199, 384, PSP 61, 52: „Mojżesz, który istotnie był wielki i uchodzi u nich za wiarygodnego, uważa za wielką rzecz to, co dotyczy wcielenia Zbawcy, (περὶ τῆς ἐνανθρώπησις τοῦ Σωτήρος); tamże 54, 4, SCh 199, 458, PSP 61, 73: „W ogóle wspaniałe czyny Zbawcy dokonane przez Jego wcielenie (τὰ κατορθώματα τοῦ Σωτήρος διὰ τῆς ἐνανθρώπησις αὐτοῦ) są takiego rodzaju”.

⁴⁸ Por. *De incarnatione* 16, 3, SCh 199, 322, PSP 61, 37: „Słowo bowiem wszędzie się rozszerzyło, ku górze i ku dołowi, w głąb i wszertz: w górę ku stworzeniu, w dół ku wcieleniu” (κάτω δὲ εἰς τὴν ἐνανθρώπησις); tamże 16, 5, SCh 199, 324, PSP 61, 37: „Na dwa sposoby przez wcielenie Zbawca (ὁ Σωτὴρ διὰ τῆς ἐνανθρώπησις) okazał ludziom przyjaźń”.

samo wcielenie, a mianowicie w *De sententia Dionysii* (1 raz)⁴⁹, w *Contra Arianos* I-III (6 razy)⁵⁰, w *Epistola ad episcopos Aegypti et Libyae* (1 raz)⁵¹, *Tomus ad Antiochenos* (1 raz)⁵², gdzie wyraz ten, podobnie jak w Symbolu Nicejskim⁵³ wzmocniony jest jeszcze terminem sŁrkwsj i w *Epistola ad Adelphium* (1 raz)⁵⁴. W uŹywaniu tego terminu przy omawianiu tajemnicy wcielenia Źw. Atanazy nie byŁ jednak pierwszy ani oryginalny, bo przed nim na oznaczenie przyŹecia natury ludzkiej przez Słowo stosowaŁ go w poŁowie III wieku Hipolit Rzymski⁵⁵ i Orygenes⁵⁶, który poŹugiwaŁ siŁ w tym wzglŁdzie takŹe czasownikiem ἑνανθρωπείν, potem

⁴⁹ Por. *De sententia Dionysii* 9, PG 25, 493A: „Te zaŹ sŁwa zostaŁy powiedziane o Jego bŹstwie i wcieleniu” (τὰ δὲ περὶ τῆς θεοτῆτος αὐτοῦ τῆς ἑνανθρωπῆσεος εἰρημῆνα).

⁵⁰ Por. *Contra Arianos* I 44, PG 26, 101C: „DziŁki Jego wcieleniu (διὰ τὴν ἑνανθρώπῃσιν αὐτοῦ) jasna siŁ stała nauka o zmartwychwstaniu zmarŁych”; tamŹe I 48, PG 26, 112B: „Jak przed wcieleniem (πρὸ τῆς ἑνανθρώπῆσεος) Słowo udzielaŁo ŹwiŁtom siebie jako Duchu, tak stał siŁ siŁ człowiekiem (ἄνθρωπος γενόμενος) uŹwiŁca wszystkich Duchem”; tamŹe I 64, PG 26, 145C: „dobrodziejstwa, ktŹre otrzymałiŹmy dziŁki Jego wcieleniu” (ἐκ τῆς ἑνανθρώπῆσεος αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς εὐεργεσίαν); tamŹe II 10, PG 26, 168B: „jak ApostoŁ PaweŁ wspomina o Jego wcieleniu poprzez kapłaństwo” (τῆς ἑνανθρώπῆσεος αὐτοῦ διὰ τῆς ἀρχιερωσύνης μνημονεύει); tamŹe II 53, PG 26, 260A: „nie jest to poczŁtek Jego istnienia, ale oznacza Jego wcielenie” (ἀλλὰ τὴν ἑνανθρώπῃσιν σημαίνει); tamŹe II 60, PG 26, 276C: „poniewaŹ Słowo jest inne od wszystkich i istnieje przed wszystkimi, jest oczywiste, Źe potem przez wcielenie (διὰ τὴν ἑνανθρώπῃσιν) staŁo siŁ poczŁtkiem wszelkich drŹg”.

⁵¹ Por. *Epistola ad episcopos Aegypti et Libyae* 17, PG 25, 577C: „Owe bowiem herezje bŁdŹa albo odnoŹnie ciŁa i wcielenia Pana” (ἢ περὶ τὸ σŹμα καὶ τὴν ἑνανθρώπῃσιν Κυρίου) albo jeszcze inne kŁamstwa wygŁaszajŹ”.

⁵² Por. *Tomus ad Antiochenos* 7, PG 26, 805A: „twierdŹa, Źe to samo myŹlŹ o wcieleniu i ucŁlowieczeniu” (τὸ αὐτὸ φρονεῖν περὶ τῆς σαρκŹσεος καὶ ἑνανθρώπῆσεος τοῦ ΛŹγου διεβεβαŹσαντο).

⁵³ Por. *Symbolum Nicaenum*, w: A. Hahn, *Bibliothek der Symbole der alten Kirche*, Hildesheim 1962, s. 161: „KtŹry zstąpił z nieba, przyjąŁ ciŁo i stał siŁ człowiekiem” (σαρκωθέντα καὶ ἑνανθρώπῃσαντα).

⁵⁴ Por. *Epistola ad Adelphium* 5, PG 26, 1077C: „Ci bowiem, ktŹrzy nie chcŹ wielbiĆ Słowa, ktŹre staŁo siŁ ciŁem, sŹ niewdzięczni wobec jego wcielenia” (οἱ γάρ μὴ θέλοντες σάρκα γενόμενον τὸν ΛŹγον προσκυνεῖν, ἀχαρίστουσι τῇ ἑνανθρώπῃσει αὐτοῦ). Na temat znaczenia terminu ἑνανθρώπῃσιν w pismach Źw. Atanazego zob. teŹ: G.D. Dragas, *Ἐνανθρώπῃσιν or ἐγένετο ἄνθρωπος. A neglected aspect of Athanasius' Christology*, „Studia Patristica” 16 (1985) 281-294, spec. 283-284; MŹller 487; Kannengiesser s. 107-109.

⁵⁵ Por. *In Daniele* IV 39, 4, Sch 14, 205.

⁵⁶ Por. np. *In Joannem* VI 35, PG 14, 260A, tłum. S. Kalinkowski, PSP 28, 194: „wcielenie, to znaczy fakt, Źe Syn BoŹy bierze na siebie ciŁo i koŹci (ἑνανθρώπῃσιν, ὅτε σάρκα καὶ ὀστέα ἀναλαμβάνει ὁ τοῦ Θεοῦ υἱος); II 11, PG 14, 129D; *Contra Celsum* III 14, PG 11, 937A: tłum. S. Kalinkowski (Orygenes, *Przeciw Celsusowi*, Warszawa 1986) s. 148: „Źe Jezus jest Synem BoŹym przed wcieleniem i po wcieleniu (καὶ πρὶν ἑνανθρώπῃσαι καὶ ἑνανθρώπῃσας). Ja zaŹ powiadam, Źe tŁ naukŁ, w najwyŹszym stopniu godnŹ Boga takŹe po wcieleniu Jezusa (καὶ μετὰ τὴν ἑνανθρώπῃσιν ἀεὶ ἑυρίσκειται) zawsze mogŹ poznaĆ ci, ktŹrzy majŹ przenikliwe oczy duszy”.

Metody z Olimpu⁵⁷, Euzebiusz z Cezarei⁵⁸, Cyryl Jerozolimski⁵⁹, ze współczesnych mu Paulin z Antiochii⁶⁰, filoariańscy biskupi w swojej homouzjańskiej formule wiary (r. 345-346)⁶¹, autorzy pseudoatanazjańskich pism *Contra Arianos* IV⁶² i *Contra Apollinarium* I-II⁶³, gdzie nazwa ta wzmocniona bywa również terminem *σάρκωσις*, a z nieco późniejszych – Ojcowie Kapadocy: Bazyli Wielki⁶⁴, Grzegorz z Nazjanzu⁶⁵ i Grzegorz z Nyssy⁶⁶. Wynika z tego, że w czasach Atanazego termin *ἐνανθρώπισις* na oznaczenie tajemnicy wcielenia był już powszechnie stosowany, do czego on sam mógł się rów-

⁵⁷ Por. *Symposium* III 8, PG 18, 730, PSP 24, 47: „Duch prawdy może być nazwany żebrem, z którego czerpie Bóg po ekstazie Chrystusa, to znaczy po jego wcieleniu” (μετὰ τὴν ἐνανθρώπισην).

⁵⁸ Por. *Demonstratio evangelica* IV 16, PG 22, 312C; tamże VI 11, PG 22, 428D: τῆ τοῦ Χριστοῦ ἐνανθρώπηση; *Ecclesiastica theologia* II 1, PG 24, 900C: ἐνανθρώπισις τοῦ Σωτῆρος.

⁵⁹ Por. *Catechesis* IV 9, PG 33, 468A, BOK 14, 64: „Gdyby wcielenie było tylko pozorne, pozorne byłoby i zbawienie” (εἰ γὰρ φαντάσμα ἦν ἡ ἐνανθρώπισις, φάντασμα καὶ ἡ σωτηρία).

⁶⁰ Por. Athanasius, *Tomus ad Antiochenos* 11, PG 26, 809A: „O wcieleniu zaś Słowa Ojca, dokonanego ze względu na nas (περὶ τῆς ἐνανθρώπισης δὲ τῆς δι’ ἡμᾶς γενομένου τοῦ Λόγου τοῦ Πατρὸς), tak sądzę, jak napisano”.

⁶¹ Por. Athanasius, *De synodis* 7, PG 26, 732C: „My bowiem wiemy, że Ojciec, Który go posłał, pozostał we własnym stanie niezmiennego bóstwa, Chrystus zaś, który został posłany, wypełnił ekonomię wcielenia” (τὴν τῆς ἐνανθρώπισης οἰκονομίαν πεπληρωμένα).

⁶² Por. *Contra Arianos* IV 4, PG 26, 488; tamże IV 23, PG 26, 501C: „Jeśli bowiem Słowo wcielające się stało się Synem, to wcielenie było tego przyczyną” (εἰ γὰρ ἐνανθρώπισης γέγονεν Υἱὸς ἐνανθρώπισης αἰτία); tamże IV 22, PG 26, 501A; IV 18, 493C; IV 26, 508B: „Ponieważ zaś Syn nie ma początku w istnieniu, ale zawsze i przed wcieleniem jest u Ojca” (ἀλλ’ αἰεὶ καὶ πρὸ τῆς ἐνανθρώπισης παρὰ τῷ Πατρὶ ἐστὶ); IV 31, PG 26, 516C.

⁶³ Por. *Contra Apollinarium* I 21, PG 26, 1129C: „tak również manichejczyk, negujący wcielenie i stanie się człowiekiem Pana” (ἀπιστήσας τῆ σαρκώσει καὶ ἐνανθρώπισει τοῦ Κυρίου); tamże II 2, PG 26, 1136A: „Czy twierdzicie, że to samo Słowo Boże niecierpieliwe i niecielesne przed wcieleniem i stanieniem się człowiekiem (πρὸ τῆς σαρκώσεως καὶ ἐνανθρώπισης) może doznawać cierpienia i śmierci”; tamże II 19, PG 26, 1165A: „Głupcami więc są ci, którzy albo Jego bóstwo przypisują cierpieniu, albo zaprzeczają Jego wcieleniu” (ἢ τῆ ἐνανθρώπισει αὐτοῦ ἀπιστοῦντες).

⁶⁴ Por. *De Spiritu Sancto* 57, PG 32, 173B: „A w innym miejscu mówiąc o tajemnicy wcielenia” (περὶ τοῦ μυστηρίου τῆς ἐνανθρώπισης λέγων); *Sermo de renuntiatione saeculi* 7, PG 31, 641A.

⁶⁵ Por. *Oratio* 30, 14, PG 36, 121C, tłum. (Św. Grzegorz z Nazjanzu, *Mowy*, Warszawa 1967) s. 338: „Posłuje bowiem jeszcze i teraz jako człowiek w sprawie mego zbawienia, ponieważ pozostaje z tym ciałem, które przybrał, dopóki mnie nie uczyni Bogiem siłą swego człowieczeństwa” (ἐμὲ ποιῆση Θεὸν τῆ δυνάμει τῆς ἐνανθρώπισης); *Carmina* I 2, 34, 189, PG 37, 359A: Χριστοῦ δ’ ἐνανθρώπισης.

⁶⁶ Por. *Oratio catechetica* 26, PG 45, 690, tłum. T. Sinko (Św. Grzegorz z Nyssy, *Wybór pism*, Warszawa 1963) s. 106: „Takie i tym podobne dobrodziejstwa daje wielkie misterium boskiego wcielenia (μέγα μυστήριον τῆς θείας ἐνανθρώπισης). Przez to bowiem, że Bóg zmieszał się z człowieczeństwem, stawszy się człowiekiem we wszystkich właściwościach natury”; *Epistola* 2, PG 46, 1113B, tłum. Sinko, tamże, s. 228: „O tym, że stał się człowiekiem przez dziewicę (τὴν διὰ τῆς παρθένου ἐνανθρώπισην), wodziłszy i przed zwiedzaniem Betlejem”.

nież w niemałym stopniu przyczynić, znajdując się niewątpliwie pod wpływem teologii aleksandryjskiej, głównie Orygenesa.

ἐνσωμάτωσις – ucieleśnienie, wcielenie; drugi klasyczny termin używany w teologii (choć o wiele rzadziej) na oznaczenie przyjęcia człowieczeństwa przez Słowo; Św. Atanazy użył go jednak tylko jeden raz w traktacie *O wcieleniu*⁶⁷, i jest to u niego, jak się wyraża Ch. Kannengiesser idący za G. Müllerem, „absolutny hapax legomenon”⁶⁸, choć gdzie indziej używa dwukrotnie przymiotnika ἐνσώματος (ucieleśniony) na oznaczenie cielesnego przyjścia Zbawiciela⁶⁹. Również w użyciu tego rzeczownika nasz Biskup nie był pierwszym ani zupełnie oryginalnym, bo przed nim posługiwał się nim już Orygenes⁷⁰, a ze współczesnych mu – Bazyl Wielki⁷¹, a potem kilku innych Ojców Kościoła⁷².

Również pozostałych dwóch rzeczowników, które mają wprawdzie znaczenie ogólne i wieloznaczne, używał św. Atanazy kilka razy w kontekście chrystologicznym, a mianowicie:

ἐπιβασίς – zejście, zstąpienie na coś, wejście w coś; Atanazy użył tego rzeczownika w ścisłym kontekście chrystologicznym tylko 2 razy⁷³, a więc nieco rzadziej niż wspomnianego wyżej czasownika ἐπιβαίνω (4 razy) w konstrukcji: Słowo weszło (zstąpiło)

⁶⁷ Por. *De incarnatione* 4, 3, Sch 199, 276, PSP 61, 25: „My staliśmy się bowiem przyczyną Jego ucieleśnienia (τῆς γὰρ ἐκείνου ἐνσωματώσεως ἡμεῖς γηγόμεν ὑπόθεσις) – dla naszego zbawienia pokochał ludzi, stał się człowieczym i ukazał się w ciele” (ἐν ἀνθρώπινω γενέσθαι καὶ φανῆσθαι).

⁶⁸ Por. *Introduction* s. 109: „un hapax absolu”; G. Müller, *Lexicon Athanasianum* 495.

⁶⁹ Por. *Contra Arianos* I 53, PG 26, 124A: „Słowa zatem o nim zapisane, o cielesnym przyjściu Zbawiciela (εἰς τὴν ἐνσώματον παρουσίαν τοῦ Σωτήρος), niech rozumieją poprawnie”; tamże II 66, PG 26,285C: „Jasne niech będzie, że słowa o Nim: «Pan stworzył mnie początkiem dróg swoich», nie jego istotę, ale jego cielesne przyjście oznaczają” (ἀλλὰ τῆς ἐνσωμάτου παρουσίας αὐτοῦ).

⁷⁰ Por. *In Joannem* VI 5, 28, PG 14, 208B, PSP 28, 162: „Zdanie: «Wielu proroków i sprawiedliwych pragnęło zobaczyć to, co wy widzicie, a nie widzieli» (Mt 13, 17) może mieć podobny sens: tak jakby i oni pragnęli ujrzeć tajemnicę wcielenia Słowa Bożego (τὸ μυστήριον τῆς Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ ἐνσωματώσεως) oraz jego zstąpienie na ziemię”.

⁷¹ Por. *Hom. in Ps.* 29, 1, PG 29, 305C: „Według duchowego rozumienia tytuł (psalmu) oznacza wcielenie Bożego Słowa (τὴν ἐνσωματώσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου σημαίνειν).

⁷² Por. Lampe s. 482.

⁷³ Por. *De incarnatione* 20, 4, Sch 199, 338, PSP 61, 40: „Dzięki wejściu w nie [ciało] Słowa (τῆ δὲ τοῦ Λόγου εἰς αὐτὸ ἐπιβασί) już jednak nie niszczało wedle swojej natury”; tamże 20, 5, Sch 199, 340, PSP 61, 40-41: „przyjęło dla siebie ciało mogące umrzeć, aby jako własne ofiarować je w miejsce wszystkich, a samemu cierpiąc za wszystkich w następstwie wejścia w nie (διὰ τὴν πρὸς αὐτὸ ἐπιβασί) «zniweczyć działanie dzierżące moc śmierci diabła» (Hbr 2, 14); zob. G. Müller 528; Kannengiesser s. 109.

w ciało. Stosowanie tego rzeczownika w kontekście chrystologicznym jest w ogóle rzadkie: wcześniej użył go w ten sposób tylko Euzebiusz z Cezarei⁷⁴, a później autor *Sermo maior*⁷⁵. O wiele częściej używano go na oznaczenie zejścia do otchłani, jak to czyniły pisma pseudoatanazjańskie m.in. *Contra Apollinarium*⁷⁶, a potem Teodoret z Cyru na oznaczenie Bożej obecności w duszy ludzkiej⁷⁷.

ἰδιοποίησις – uwłaszczenie, uczynienie własnym i swoim. Św. Atanazy użył tego rzeczownika, którego istnienia nie odnotowują żadne słowniki greki klasycznej⁷⁸, tylko jeden raz w traktacie *O wcieleniu* w znaczeniu przywłaszczenia sobie natury ludzkiej (ciała) przez Słowo⁷⁹. Żaden z autorów wczesnochrześcijańskich, ani wcześniej ani później w tym kontekście go nie używał; jest to więc absolutny atanazjański *hapax legomenon*⁸⁰, podobnie jak wspomniany wyżej używany również w kontekście chrystologicznym czasownik ἰδιοποιήσομαι⁸¹.

III. WYRAŻENIA

Obok wyżej wymienionych czasowników i rzeczowników, użytych w kontekście chrystologicznym na oznaczenie tajemnicy wcielenia Słowa Bożego, spotykamy w pismach Atanazego szereg wyrażeń złożonych, starających się w paru słowach wyrazić tę prawdę naszej wiary. Spośród nich wybierzemy tu dla przykładu tylko cztery, określające głównie przebywanie Logosu w ciele, czyli ujmujące wcielenie jako stan.

⁷⁴ Por. *Demonstratio Evangelica* VI 13, PG 22, 433A:

⁷⁵ Por. *Sermo maior* 7, PG 26, 1268C: „Z powodu wejścia, w nie Słowa, ciało nigdy nie niszczało zgodnie ze swą naturą” (τῆ δὲ Λόγου εἰς αὐτὸ ἐπιβάσει οὐκέτι κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν ἐφθείετο τὸ σῶμα).

⁷⁶ Por. *Contra Apollinarium* I 7, PG 26, 1105: „w zejściu do hadesu, by zniwieczyć śmierć (ἐν ἐπιβάσει ἄδου λυῖν θάνατον) i ogłosić wszystkim zmartwychwstanie”; tamże I 13, PG 26, 1117A; tamże I 17, PG 26, 1125A; tamże II 15, PG 26, 1157A: „a w jaki także sposób Słowo dokonało swego zejścia do otchłani” (ὁ Λόγος τὴν εἰς ἄδου ἐπιβασιν ἐποιήσατο).

⁷⁷ Por. *In Ezechielem* 28, 16, PG 81, 916; *In Psalmum* 67, 18, PG 80, 1064; zob. Lampe s. 517.

⁷⁸ Nie odnotowuje go ani *Greek-English Lexicon* H.G. Liddell – R. Scotta, ani *Słownik Grecko-Polski* I-IV Z. Abramowiczówny.

⁷⁹ Por. *De incarnatione* 8, 4, SCh 199, 294, PSP 61, 29: „z powrotem zwróciło ich [Słowo] ku niezniszczalności i ożywiło ze śmierci; przez ciało, które swoim uczyniło (τῆ τοῦ σώματος ἰδιοποίησι) i przez łaskę zmartwychwstania unicestwiło w nich śmierć”; dosłowny przekład brzmiałby: „przez przywłaszczenie sobie ciała i przez łaskę zmartwychwstania”.

⁸⁰ Por. Müller 662; Lampe s. 664; Kannengiesser s. 109.

⁸¹ Por. Ps-Athanasius, *Contra Arianos* IV 22, PG 26, 500C; *Contra Apollinarium* I 12, PG 26, 1113A; tamże I 13, PG 26, 1116B; zob. wyżej n. 34-36.

A oto one:

εἶναι ἄνθρωπος

(ἐν ἀνθρώπῳ) – być człowiekiem (w człowieku) w znaczeniu, że Bóg (Słowo) jest równocześnie człowiekiem lub w człowieku przez przyjęcie jego natury. Choć G. Müller nie wyróżnia w swoim słowniku tego wyrażenia, to jednak zaznacza je Ch. Kannengiesser⁸², który w atanazjańskim traktacie *O wcieleniu* zauważa przynajmniej cztery takie narzucające się przykłady⁸³.

εἶναι ἐν

σώματι

– być w ciele, pozostawać w ciele, w znaczeniu, że Słowo Boże pozostaje w ludzkim ciele dla spełnienia jakiejś misji – dla zbawienia człowieka. Wyrażenie to występuje dosyć często w pismach św. Atanazego, my zaś wskażemy tu jedynie 5 jego przykładów wybranych z traktatu *O wcieleniu*⁸⁴.

ἔχω σῶμα

– posiadać ciało, mieć ciało; w znaczeniu chrystologicznym – Słowo Boże ma (nosi) ludzkie ciało, bo inaczej nie mogłoby umrzeć i odkupić człowieka. Wyrażenie to jednak nie występuje w tym kontekście w pismach Atanazego tak często jak poprzednie, ale pojawia się w nich wyraźnie przynajmniej 7 razy, w tym 2 razy w traktacie *O wcieleniu*⁸⁵.

⁸² Por. Kannengiesser s. 111.

⁸³ Por. *De incarnatione* 48, 5, SCh 199, 440, PSP 61, 68: „Jeśli jest człowiekiem (εἰ μὲν γὰρ ἄνθρωπος ἐστί), to jak jeden człowiek mógł przewyższyć moc wszystkich ich bogów i swoją mocą dowieść, że są oni niczym”; tamże 48, 9, SCh 199, 442, PSP 61, 68: „Kimże zatem jest Zbawca, jeśli nie jest ani po prostu człowiekiem” (οὐκοῦν εἰ μήτε ἄνθρωπος ἀπλῶς μάγος... ἐστὶν ὁ Σωτήρ); tamże 49, 6, SCh 199, 446, PSP 61, 69: „Albo dlaczego, skoro według nich Chrystus jest człowiekiem (εἴπερ ἄνθρωπος ἐστὶν ὁ Σωτήρ), a nie Bogiem Słowem”; tamże 16, 1, SCh 199, 322, PSP 61, 37: „by widzących [Słowo] jako człowieka przekonać przez dzieła dokonane, że nie jest ono jedynie człowiekiem” (μη εἶναι ἑαυτὸν ἄνθρωπον μόνον).

⁸⁴ Por. *De incarnatione* 17, 1, SCh 199, 324, PSP 61, 37: „Nie był bowiem zamknięty w ciele, ani będąc w ciele nie był nieobecny gdzie indziej” (οὐδὲ ἐν σώματι μὲν ἦν, ἀλλαχόσε δὲ οὐκ ἦν); tamże 17, 2, SCh 199, 326, PSP 61, 57: „Tak jak w ciele ludzkim będąc (ἐν τῷ ἀνθρώπινῳ σώματι ὄν) i samemu je ożywiając, ożywiał również wszystko inne”; tamże 17, 4, SCh 199, 328, PSP 61, 38: „Nie było [Słowo] związane z ciałem, lecz raczej samo nim wadało, tak że i w nim było i we wszystkim się znajdowało” (ὥστε καὶ ἐν τούτῳ [σώματι] ἦν καὶ ἐν τοῖς πᾶσι); tamże 17, 5, s. 328, PSP 61, 38: „Dlatego, gdy Dziewica porodziła, nie cierpiała ani też nie skalano się bytowaniem w ciele (οὐδὲ ἐν σώματι ὄν ἐμιούνητο) lecz raczej uświęcało ciało”; tamże 32, 5, s. 380, PSP 61, 51: „Teraz jednak demony widzą to, w co bezbożni nie wierzą: że jest Bogiem, dlatego uciekają i składają mu hołd mówiąc to, co wolałyby, gdy był w ciele” (ἃ καὶ ὅτε ἦν σώματι ἐφθέγγαντο); zob. Kannengiesser s. 115-116.

⁸⁵ Por. *De incarnatione* 21, 7, SCh 199, 344, PSP 61, 41: „Ponieważ z tego powodu miał ciało (διὰ τοῦτον ἔσχε τὸ σῶμα); *Contra Arianos* II 55, PG 26, 264A: „Nie mogłoby być zmartwychwstania, gdyby go nie poprzedziła śmierć. Jakże zaś śmierć mogłaby je poprzedzić, jeśli by nie miało śmiertelnego ciała” (θάνατος δὲ πῶς ἂν ἐγγένοι, εἰ μὴ τὸ ἀποθνήσκον ἐσχηκε σῶμα); tamże III 31, PG 26, 389A: „Będąc Bogiem miał własne ciało (Θεὸς ὢν, ἴδιον ἔσχε σῶμα), aby używając tego organu stać się człowiekiem ze względu na nas”.

φέρω σῶμα – nosić ciało, w znaczeniu przybrania przez Słowo ludzkiego ciała dla zbawienia człowieka. Wyrażenie to występuje w pismach Atanazego wyraźnie tylko jeden raz⁸⁶ i stanowi swego rodzaju atanazjański hapax legomenon⁸⁷.

Oto kilkanaście wybranych przykładów, które poświadczają, jak bogate, nieustalone i nieprecyzyjne było jeszcze słownictwo, którego Atanazy używał na oznaczenie wcielenia Słowa Bożego. Niektóre z nich przejął z języka potocznego i nadał im treść chrystologiczną, inne przejął z tradycji orygenesowskiej, a jeszcze inne sam stworzył i stosował, ale później nie wszystkie znalazły akceptację u późniejszych chrystologów (hapax legomena: ἀντενδύω, ἰδιοποιέομαι, ἐνσωμάτοισις, ἰδιοποιήσις, φέρο σῶμα). Rzecz ciekawa, że wśród klasycznych nazw wcielenia (obok ἐνανθρώπησις i ἐνσωμάτοισις) brak jeszcze u niego terminu ἐνσάρκωσις i σάρκωσις, mimo iż pierwszego używał prawie mu współczesny Jan Chryzostom⁸⁸ i Epifaniusz z Salaminy⁸⁹, a drugiego już wcześniej Ireneusz z Lyonu⁹⁰, a współcześnie mu Grzegorz z Nyssy⁹¹ i pisma pseudoatanazjańskie⁹²; być może unikał ich dlatego, iż były to ulubione terminy podejrzewanego o herezję Apolinarego. Z pochodnych tych terminów używał tylko często (20 razy) przymiotnika ἕνσαρκος⁹³. Przez stosowanie wymienionego wyżej i podobnego mu słownictwa Atanazy przyczynił się niewątpliwie w niemałym stopniu do wypracowania i utrwalenia terminologii teologii wcielenia.

⁸⁶ Por. *De incarnatione* 26, 5, Sch 199, 360, PSP 61, 46: „Także dlatego, żeby w wypadku późniejszego wskrzeszenia (ciała) czekającego długo i całkiem zepsutego, uniknąć niedowierzania, czy aby nie nosiło innego ciała zamiast własnego” (ὡς οὐκ αὐτὸ ἀλλ’ ἕτερον σῶμα φέρον). Powyższy przekład jest, jak widać, niedokładny, dosłownie bowiem brzmi: „aby uniknąć niedowierzania, że nosi nie to samo, ale inne ciało”.

⁸⁷ Por. Kannengiesser s. 114: „L’unique emploi de cette expression chez Athanase”.

⁸⁸ Por. *In Joannem hom.* 75, 1, PG 63, 439.

⁸⁹ Por. *Haereses* 51, 23, PG 41, 932A.

⁹⁰ Por. *Adversus haereses* III 18, 3, i III 19, 1, PG 7, 933A i 939A.

⁹¹ Por. *Adversus Apollinarem* 38, 2, PG 45, 1209B i 1128A.

⁹² Por. *Dialogi de Trinitate* 19, PG 28, 1132A.

⁹³ Por. G. Müller, *Lexicon Athanasianum* 495.

DE VERBIS IN DOCTRINA S. ATHANASII
DE INCARNATIONE ADHIBITIS

(Argumentum)

Hac in dissertatiuncula nonnulla selecta verba (ἀναλαμβάνω, ἀντενδύω, γίγνομαι, ἐνανθρωπέω, ἐνδύομαι, ἐπιβαίνω, ἔχω, ἰδιοποιέομαι, ἔχω, κατέρχομαι, κατασκευάζω, οἰκέω, πλάττω), substantiva (ἐνανθρωπήσις, ἐνσωμάτωσις, ἐπίβασις, ἰδιοποίησις) ac expressiones (εἶναι ἄνθρωπος, εἶναι ἐν σώματι, ἔχω σῶμα, φέρω σῶμα) in doctrina S. Athanasii de incarnatione adhibita exponuntur.